

DOĞU ANADOLU ARKEOLOJİSİNDE GÖÇEBELİK VE YAYLACILIK KÜLTÜRÜ (M.Ö. II. BİN): VERİLER IŞIĞINDA YENİ DÜŞÜNCELER

Adnan BAYSAL*

ÖZET

Anadolu ve dünya Arkeolojisinde Doğu Anadolu'nun arkeolojik ve kültürel açıdan yeri ve önemi kuşkusuz tartışılmaz ayrıcalık taşımaktadır. Özellikle bölgedeki 19. yy sonlarından günümüze dek yürütülen arkeolojik araştırmalar bu noktayı destekler durumdadır. 1950'lerden sonra Türk arkeologların yoğun olarak çalışmaya başladığı bölgede yapılan araştırmalar neredeyse Urartu kültürü üzerine odaklanmış durumdadır. Bu odaklanmadan dolayı da bölgenin prehistoryası, prehistorik sanatı, etnografyası, jeoarkeolojisi, etno-arkeolojisi, sosyo-arkeolojisine hemen hiç değinilmemiştir. Bölgede, aralıklarla yürütülen ve Kaya Sanatı üzerine odaklanan tek prehistorik çalışma hala sürekliliğini korumaktadır. Son yıllarda bölge üzerine yapılan yayınlar arasında gördüğümüz 'Transhümanizm', 'Nomadizm', 'Göçebelik' 'Yayla Kültürleri', 'Yaylacılık' 'Pastoralism' ve 'Yarı Pastoralism' benzeri terimler yoğun olarak göze çarpmaktadır. Bu kavramların yerli yerine oturması için bölgedeki arkeolojik kazı sonuçlarına ait verilerin kapsamlı olarak yeniden değerlendirilmesinin ne denli önemli olduğu açıkça ortadadır. Bu çalışma, kapsamlı değerlendirmeyi hedeflemek yerine, söz konusu kavramların tanım örtüşmesi, bu örtüşmeye hangi arkeolojik materyal kültürün etki ettiği ve materyal kültürün bu kavramların kullanımını nasıl desteklediği üzerinde duracaktır.

Anahtar Kelimeler: *Doğu Anadolu, Göçebelik, Hayvancılık, Kültürel Değişim.*

* Liverpool Üniversitesi, School of Archaeology.

ABSTRACT

Nomadism and Transhumance Culture of the Eastern Anatolian Archeology: New Ideas in Light of Data

The importance of Eastern Anatolian Archaeology has been firmly established over the years with the conducted research projects. Especially, those started in 19th century and have continued until today. Since the 1950's Turkish archaeologists widely embedded their Urartian orientated research programmes within the area. These research programmes, however, excluded prehistory; geo-archaeology, prehistoric art, ethnography and ethno-archaeology of the region. The current works, especially on the second millennium BC, such terminologies "trans humanism", "pastoralism" and "nomadism" are constantly associated with the eastern Anatolian archaeology. The current examinations of material culture show that the second millennium BC has not been clearly defined. At least there are some problems in understanding and interpretations of the material culture. This may be due to lack of excavations, which are specifically targeting these problems. Therefore, the issue of second millennium phenomena is still not clear to our understanding. The theories on economic operational modes suggestively conclude the appearance of nomadic or pastoralist cultures in the region. However, still no clear evidence has been provided to account for that transitional occurrence from agriculturalist 3rd millennium to pastoralist 2nd millennium or vice versa, towards the first millennium. Because, after the domination of coloured ceramic culture, which is referred to as a symbol of pastoralist or nomadic economy in the second millennium, a domination that lasts roughly five hundred years, then ceramic culture suddenly changes again in the region. In the light of these changes can we assume that the established economic standards changed again to agricultural economy? The main issue in this paper is can it possible to trace the economical changes from the types or decoration of the ceramics? Are the contexts of these ceramics a trustable guide to interpret the economy on which the society was based? The depiction of economic explanations is based on the ceramic culture and changes in it. Özfirat (2001) argues and defines economic transition on the basis of absence of painted ceramic discoveries from the "Höyük" type-sites in the region while Çilingiroğlu (1990) points out the presence of these ceramics in Iranian settlements. The other argument of Özfirat is also based on the contexts of these painted ceramics, which are mainly found in burials, which are located in the high plateaus of Eastern Anatolia. In this view, it is possible to infer that Iranian second millennium settlers have used Eastern Anatolian high plateaus within the frame of their pastoralist economy. If not, then a specific trade market developed to provide painted ceramics for burial rituals in the second millennium. This paper intends to overview the importance of these jargons for the region as well as the meaning of these terms within the archaeology of Eastern Anatolia. Are these terms really qualified to address the economic and archaeological situation for the Bronze Age of eastern Anatolian archaeology? Do we have enough evidence to use these terms for the current situation of the second millennium archaeology in Eastern Anatolia? How much material culture do we have to suggest the economic divisions of Eastern

Anatolian Bronze age archaeology? Do we know the material culture that can also indicate that other economic forms applied in the region other than ceramics? Or can also demographical archaeology support this evidence? Since archaeology is firmly concerned with material culture, how do we conclude that these economic terms were applied in the Bronze Age period solely on the basis of ceramics? Therefore, this short paper will briefly explore the strength of this evidence that has been presented by researchers.

Key Words: Nomadism, Eastern Anatolia, Pastoralism, Cultural Change.

Giriş

Doğu Anadolu bölgesi, özellikle iklimsel ve coğrafi yapısıyla çetin koşulları oluşturan bir bütündür. Bu bütün içerisinde gelişen arkeolojik kültürlerin de çevresel koşullara uyum sağlamayı başarmış, bu karakteri bünyesinde taşıyan ve yansıtan eserleri sunması kaçınılmaz olacaktır. Kısacası, çevresel koşulların kültürel sürece yansımaları ve bu yansımanın buluntular üzerinden takip edilebilirliği bir anlamda söz konusu olacaktır. Özellikle, göçebelik, yaylacılık, gibi terimlerin sık olarak kullanıldığı veya bu kültürel terminoloji içerisinde Doğu Anadolu Arkeolojisi'ndeki oluşların açıklanması ve tanımlanması yoluna gidildiğinde, iklimsel ve coğrafi koşullarda göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece, yaşam pratiğine bağlı, fonksiyonel anlamda en uygun form ve şekillerin gelişimi çevre koşullarının sunduğu hammadde kullanımı ile ortaya çıkan bir bileşke söz konusudur. Materyal kalıntılar, geçmiş toplumların anlaşılması doğrultusunda tek anahtar olmaya devam ettiği sürece, yorumsal yaklaşımlar daha bir önem kazanacak ve aynı zamanda da çeşitlilik kazanacaktır.

Yukarıda belirtilen terimlerin Doğu Anadolu arkeolojisine uyumluluğu üzerine bir deneme niteliğindeki bu kısa çalışma, kullanılan terminolojinin bölgenin arkeolojik kalıntılara uyumunu ve bu uyum sürecindeki konumunu tartışacaktır. Bir anlamda, bu terminolojiler açılarak eldeki veriler üzerinden ve çalışmalar bazında yorumsal süreçlerinin geçerliliğini arkeolojik açıdan test etmek, geniş anlamda bu çalışmanın temeli olarak alınacaktır. Doğu Anadolu'da sürdürülen tarihöncesi dönemlere ilişkin araştırmalar genellikle yüzey araştırmaları boyutunda kalmakla birlikte, son gelişmeler, özellikle M.Ö. 2. binyıl kültürü üzerinde yoğunlaşmaktadır (Özfırat 2001; Sevin, 2004). Araştırma sonuçları Bronz Çağı ekonomileri ve kültürel gelişmeleri üzerine olan teorilerin formasyonunu gündeme getirmektedir. Bu teorilerin oluşması için, yüzey araştırmalarında olduğu kadar kazılarda bulunan seramik malzeme ve diğerleri üzerinden kültürler arası ilişkileri ve kültürlerin dağılımının ortaya koyulması gerektiği anlaşılabilmektedir. Bu temele dayalı olarak bölgenin ikinci bin kültürleri üzerine yoğunlaşan kapsamlı çalışma (Özfırat, 2001) seramik kültürünü temel almaktadır. Özfırat bu çalışmasında tipolojik tanımlar, bezeme ve dekoratif süslemeleri karşılaştırarak ikinci bin yıl yaylacılık

ekonomisine ışık tutmak gibi bir amacı hedeflemiştir. Yüzey araştırmalarının sonuçlarına göre M.Ö. 2. binyıl boyalı seramik kültürünün genellikle yüksek yaylalardaki mezarlıklarda görüldüğü bildirilmektedir (Özfırat, 2001). Buna göre Doğu Anadolu'daki söz konusu kültürün pastoral ya da yarı pastoral yaşam biçiminden doğan ekonomi ve materyal kültür formasyonu bazında baskın olduğu sonucuna varılmaktadır.

İnsanlık tarihi incelenirken, insanın yarattığı kültür ve uygarlıkları daha iyi anlayabilmek için çeşitli sınıflandırmalar yapılır. Bu sınıflandırmalardan birisi hammaddeye dayalı olan tipolojik ve teknolojik sınıflandırmadır. Örneğin alet teknolojisini temel alan sınıflandırma en yaygın olarak kullanılan sınıflandırma modelidir. Bunun dışında geçmiş toplumların ekonomik modelleri ve toplumsal gelişimleri üzerine kurulan sınıflandırma modelleri de yaygın olarak kullanılmaktadır

(Renfrew ve Bahn 1991, 175). Özellikle ekonomik modeller arasında şu örnekleri saymak olasıdır: Avcı-Toplayıcı, Tarımcı, Karma Ekonomiler, Pastoralizm, Nomadizm, Transhümanizm vb. sınıflandırmalar, her aşamada biraz daha fazla bilgi eldesi için yapılan yaklaşımlardır. Amaç, bilinmeyen kendi zihnimiz içerisinde anlaşılabilirliğe ulaştırmak ve ifade edebilme boyutuna indirgemektir.

Bu yaklaşımların 'transhuman' 'yaylacılık' gibi terminolojilere indirgenmeside bu amaca hizmet etmektedir. Burada sorun ekonomik model tanımı ve sınıflandırması materyal kültür tipolojisiyle örtüşmesi ve bu örtüşmenin kanıtlarını ortaya koymak şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle yukarıda belirttiğimiz gibi ekonomik modeller arasında değerlendirilen ve son zamanlarda Doğu Anadolu arkeolojisinde M.Ö. II. bin kültürlerini açıklarken, yoğun olarak karşımıza çıkan "Transhümanizm" ve "Nomadizm" gibi kavramlar üzerinde durulmalıdır. Her iki model üzerinde değerlendirmelere geçmeden önce bu kullanılan terimlerin sözlük anlamlarına kısaca bakmakta yarar vardır. Bu kavramların kullanım tarzı ve ifade ediliş şekilleri Türkçe'ye İngilizce 'transhumance' ve 'nomadism' terimlerinden geçmiştir. "Transhümanizm" Batı dillerinde "iyi otlak için sürülerin mevsim göçü" anlamına gelmektedir. Aynı biçimde "pastoralism" de "çobanlara ve kırlara ait" demektir. "Nomad" ve "Nomadism" ise "göçebe ve göçerlik" ile ilgilidir.

Bu terimlerin Türkçe karşılıkları şöyledir:

Yayla (isim): (1) Akarsularla derin bir biçimde yarılmış, parçalanmış, üzerinde düzlüklerin belirgin olarak bulunduğu, deniz yüzeyinden yüksek yeryüzü parçası. (2) Dağlık, yüksek bölgelerde, kışın hayat şartları güç olduğu için boş bırakılan, yazın ise havası iyi ve serin olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri. Göçebe (sıfat ve isim): (1) Değişik

şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan (kimse veya topluluk).

(2) Zoolojik anlamda bazı hayvanlar için mevsimlere göre ülke veya yer değiştiren.

Arkeolojik terminolojide ise yukarıda belirtmiş olduğumuz terimlerden transhümanizm ve nomadizm şu anlamlara karşılık gelecek şekilde kullanılmışlardır. Transhümanizm, çiftçilerin ve onlara ait sürü ve hayvanlarının kış yerleşmelerinden, yani sürekli yerleşim yerinden farklı mevsimlerde değişik çevrelerden yararlanabilmek amacıyla bölgede bulunan otlaklara olan hareketleri anlamına gelir. Nomadizm ise, hayvancılıkla uğraşan ve tüm grubun yerleşim yerini terk ederek bir başka çevreye, özellikle hayvanların beslenmesi için uygun olan noktaya hareketleri anlamına gelir (Yakar, 1990). Her iki terimin de kullanılışı görüldüğü üzere farklı ekonomik modelleri tanımlamaktadır. Buna göre farklı ekonomik modelleri benimsemiş insan topluluklarında, toplumsal, ekonomik, sanatsal, dinsel ve törensel anlamdaki organizasyonlar da farklı olacaktır.

Yukarıda adı geçen ve arkeolojik terminolojide sık sık kullanılan ekonomik modellerin karakteristikleri üzerindeki çalışmalar, arkeolojik, antropolojik ve etnografik araştırmalar açısından yeni değildir. Benzer yaklaşımlarla daha önce bu konu hem modern dönem anlamında hemde prehistorik kültürler çerçevesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır (Cribb, 1991; Özıfırat 2001; Rothman, 2000; Sevin, 2004; Tunçdilek, 1964; Yakar 1990 ve 2000).

“Transhumance” olarak arkeolojik terminolojide tanımlanan grupların ekonomik temelli olan adaptasyonlarına ait kültürel özellikleri şu şekilde sıralanabilir;

A – Transhümanist Gruplar

- Ekonomi modeli tarıma dayalıdır. Bununla birlikte hayvancılık da yer almaktadır.

- Yazlık ve kışlık yerleşimlere sahiptirler, ve aynı anda kullanırlar.

- Genelde aynı otlakları kullanırlar ve yerleşmeye yakın olanları tercih ederler.

- Hareket alanları dardır.

- Büyükbaş hayvan sayıları daha fazladır.

- Yazlıkları kullananlara sadece grubun bir kısmı; hayvanları olanlar, avcılar ve yiyecek toplayıcıları dahildir.

- Yazlıklar ile ana yerleşim alanı arasında iletişim ve haberleşme devam etmektedir.

- Belirli kültürel öğelere sahiptirler ve süreklilik gösterir (ölü gömme geleneği gibi).

- Ticaret ve sosyo-kültürel ilişkiler genelde benzer gruplarla kurulur ve uzun mesafeler arasında gerçekleşebilir.

- Akraba (Kinship) ilişkileri gibi ticari ilişkiler de teritoryal temellidir.

- Yerleşim yerleri höyükleşme süreci gösterir.

- Materyal kültür kalıntıları kültürün öğelerini yansıtır.

- Toplumsal organizasyon yapılanmalarının izleri vardır.

- Sanat ve zanaat türü özelleşmeler yerel anlamda da olsa gözlenir.

- Hammadde kaynakları ve kullanımının önemi bilinçli bir temele oturur.

- Doğa ve çevre ile bir bütünlük sağlama esas alınır.

- Dini öğeler ve inançlar ile bunlara bağlı ritüellerin izleri vardır.

B - Nomadik Gruplar

Bununla birlikte nomad olarak bilinen grupların ekonomik tabanlı organizasyonları transhüman tipi organizasyonlardan ayrılıklar veya benzerlikler göstermektedir.

- Hayvancılık temel geçim kaynağıyken, hareketlilik süreci içinde toplayıcılık ve avcılık da söz konusudur.

- Kamp yerleşmeleri kurulur, dolayısıyla uzun süre kullanılabilir mimari öğelere az rastlanır.

- Höyükleşme yoktur.

- Belirli sabit bir kamp olmasına karşın bu kamp yerleri her defasında kullanılmayabilir.

- Ağır eşyalar taşınmaz, örneğin öğütme taşları gibi.

- Küçük baş hayvancılık tercih edilir.

- Toplumsal organizasyon yapılanması vardır.

- Kullanılan hammaddeler çok çabuk bulunabilen ve sürekli yenilenebilecek cinstendir (organik), günümüze ulaşmayabilir.

- Kullanılan rotalar doğa ve hava koşullarına göre değişebilir, Buna bağlı olarak kullanılan otlaklar da değişebilir.

- Ticaret ve olası değiş-tokuş biçimleri kullanılan rotaya ve ihtiyaçlara göre değişkenlik gösterir.

- Grup büyük ailelerden oluşur, dolayısıyla grup içinde evlenmeler söz konusudur.

- Sanat ve zenaat sınırlıdır, fonksiyonel olmayabilir.
- Statü değerleri hayvan sayısına göre belirlenir.
- Gömü geleneklerinde süreklilik olmasına karşın sürekli kullanılan bir mezarlık yoktur.

- Hayvan korunkaları insan barınaklarından daha önemli ve daha nitelikli mimari özellikler taşır.

- Dini ritüeller doğada veya konaklama alanında gerçekleşmiş olacağından bu tür törenler için sabit mekanlar kullanılmayabilir.

Her iki ekonomik modelin karakteristikleri dikkate alınarak, Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına göre üretilen teorilerin, konuya ne kadar açıklık getirdiğine bakmak gerekir. Özellikle bu konuda kaleme alınmış en geniş araştırma bölgenin M.Ö 2. binyıl yayla kültürlerini incelemektedir (Özfırat, 2001). Bu incelemede, Orta Tunç çağından itibaren görülmeye başlayan boyalı seramiğin pastoral yapıdaki bir kültürün temsilcisi olduğu kabul edilmektedir (Özfırat, 2001; s. 2-3). Bölgede halen aktif olan yaylacılık etkinlikleriyle analogiler kurulan çalışmada, yayla tanımı yapılarak, gtranshümanistg, gpastoralg ve "göçer" türü ekonomik biçimlerle ilgili yaklaşım şu şekilde açıklanır:

"Yaylalardaki yerleşim biçimi bir kaç çeşittir? Terimler bazı yörelerde farklılık gösterse de genellikle kıl çadırlar ve basit taş evler ile yanlarındaki üstü açık hayvan barınaklarından oluşan geçici yerleşmelere yayla denir. 'Kom'lar da geçici yerleşimlerdir ve yine taştan yapılmış basit evler ile çevresindeki ağıllardan oluşur, yayladan farkı ise bir kişi yada bir aileye ait olmasıdır. Sürekli yerleşim alanı olmakla birlikte bir ya da bir kaç evlik 'mezraa'larda da hayvancılık önemlidir. Bağlı bulundukları köye göre genellikle daha yukarıda kurulduklarından hayvancılık tarımdan önce gelir. Anlaşılabacağı gibi araştırma alanımız içinde kalan bölgede, coğrafi şartlar ve onun getirdiği hayvancılık ekonomisi nedeniyle transhümanist bir yaşam tarzı hakimdir. Tam anlamıyla bir nomadizm görülmez... güneyden gelen göçerler nomad topluluklar olarak düşünülse bile sayıları diğerlerine göre azdır ve aslında bölgede zaten var olan pastoral yaşamın bir parçasıdır" (Özfırat, 2001; 16).

Doğu Anadolu, Erken Tunç Çağı tarımcı topluluklarına ait kültürün (Kura-Araks) bir şekilde yaklaşık bin yıl süre içinde devam eden varlıklarını yitirmesiyle yeni bir kültürel süreç ortaya çıkmasına tanık olunur (Sevin, 2004; s. 104). Kura-Araks kültürünün tarım üzerine yapılanmış bir ekonomik modele sahip olduğu belirtildiği halde (Edens, 1995), Orta Tunç Çağı'nda materyal kültürde boyalı seramiklerin baskın olduğu süreçte bu tür seramiğin daha çok mezarlıklarda bulunduğu, bunun yanında yerleşim yerlerinde pek az olduğu, dolayısıyla bu dönemde höyük yerleşimlerinin terk edildiğinin anlaşıldığı bildirilmektedir (Özfırat, 2001; s. 2; Sevin, 2004; s.

105). Buna karşılık başka araştırmacılar, Van-Urmiye Boyalıları olarak tanımlanan bu malzemenin M.Ö. 1950-1450 yılları arasına tarihlenebileceğini, bu dönemde oldukça yaygın olarak kullanıldığını ve özellikle Haftavan Tepe VI B tabakasıyla Geoy Tepe, Dinkhatepe ve Elar gibi bir çok höyük yerleşmesinde yoğun olarak bulunduğunu, ayrıca kazılmamış bir çok yerleşmede de yüzey buluntusu olarak ele geçtiğini belirtmektedirler (Çilingiroğlu 1990; s. 173). Dört grup altında toplanabilecek bu boyalı seramik türü gri renkli Demir Çağı seramiğinin ortaya çıkmasıyla yok olmuştur. Oysa V. Sevin, Orta Tunç Çağı boyalı seramiği ile başlayan kültürel değişikliğin materyal kültürden sembolik formasyona, kültürel ve sosyal organizasyondan ölü gömme geleneklerine kadar değişim göstermiş olabileceğini vurgulamakta ve bu değişikliklerin nedenlerinin kolay açıklanamayacağını belirtmektedir (Sevin, 2004; 106).

A. Çilingiroğlu ise bu malzemenin yapılış ve kullanılış nedeni olarak şunları söylemektedir:

“Urmiye Bölgesi’nde höyüklerde, mimari katlarda ele geçen boyalı kapların, Van Bölgesi’nde yerleşme alanlarında bulunmayışı gerçekten ilginçtir. Olasılıkla bu malzeme Van yöresinde yaylalarda yaşayan insanların mezarlara koymak için ürettikleri kaplardır. Müzelerimize bu sayıda tüm kabın gelmesinin nedeni de kapların mezar armağanı olarak kullanılmasından kaynaklanabilir” (Çilingiroğlu, 1990; s. 173).

V. Sevin ve A. Özfirat, çalışmalarında materyal kültürde, özellikle seramikte meydana çıkan değişiklikleri temel almaktadır. Bu tür malzemenin genellikle yüksek yaylalarda yer alan mezarlıklarda bulunduğunu vurgulanarak, ortaya çıkan bu yeni malzemenin, ortaya çıkış nedenleri ne olursa olsun, yeni bir ekonomik modelin özünü oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu ekonomik model “pastoralist, yarı pastoralist aşiret düzen” olarak biçimlenmiştir (Sevin, 2004; s. 106). Ancak şu sorular açıkta kalmaktadır: Seramik olarak geniş bir alana yayılan M.Ö. 2. binyıl boyalı seramiği yukarıda adı geçen höyük yerleşimlerinde bulunurken Van bölgesindeki höyük yerleşimlerinde neden görülmemektedir? Yoksa bu malzeme bir gömü geleneğine dayalı olarak Van Bölgesine ticaret yoluyla mı gelmiştir?

500 yıl boyunca yaygın olarak görülen M.Ö. 2 bin boyalı seramiğinin ortaya çıkışı çeşitli teoriler doğrultusunda şpastoralğ, şyari pastoralğ ve/veya “transhümanist” ekonomik modellerle açıklanması, böylece Demir Çağı’nın başlangıcında bu ekonomik modeli ve getirmiş olduğu kültürel etkileri terk ederek, yeni kültürel etkileşim ve yapılanma sürecine girmelerinin nedenleri üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. Bu sorun salt demir madenciliğinin gelişmesiyle açıklanamayacağı açıktır. Sorunsal ancak, K. Marx ve V. G. Childe’den günümüze kadar yapılan

kültürel değişim modelleriyle ilgili bilgi birikiminin Doğu Anadolu bölgesi perspektifinde değerlendirilmesiyle bir çıkış yolu bulabilir.

Özfırat, Orta Tunç malzemesinin görüldüğü merkezleri sayarken Türkiye sınırları dışında olan Mukhannattepe, Metsamor Yerleşimi, Üzerliktepe Höyüğü, Şahtahtı yerleşimi, I. Ve II. Kültepe höyükleri, Kızıl Vank höyüğü, Haftavantepe, Kordlartepe, Geoytepe ve Dinkhatepe Höyükleri ile Van ve çevresindeki Sos Höyük, Sarıveli Höyüğü, Nurettin Höyüğü, Karagündüz Höyüğü, Van Kale Höyüğü ve Tilkitepe Höyüğü'nden Orta Tunç Çağı Seramiği veren yerleşmeler diye söz etmektedir (Özfırat, 2001). Bu höyüklerden çoğunda yapılan kazılarda çeşitli kalınlıklarda kültür dolguları tespit edilirken bunun dışında ortak olan noktalardan biri de Orta Tunç Çağı'na ait malzemenin az ve mimariye bağlı olmadan tahrip edilmiş kazı alanlarından ele geçtiğidir. Örneğin Sos Höyük'de ortaya çıkarılan mimari kalıntıların Orta Tunç Çağı'nda basit bir mimariye dönüştüğü şeklinde yorumlamaktadır (Özfırat, 2001; s. 70). Aynı şekilde benzer örnekler Arslantepe'de de (Malatya) vardır (Frangipane, 1997). Tüm belirtiler değişen ekonomik modele ve uygulamasına bağlı olarak göçer nitelikli bir yaşam tarzına geçişe işaret ederken, konuya ilişkin cevaplanması gereken bir çok soru da cevapsız kalmıştır. Örneğin, ekonomik modelin tarımcılıktan tamamen hayvancılığa bağlı bir modele dönüşmesinin bu modelinde zaman içerisinde yerini başka bir modele bırakmasının nedenleri üzerinde durulmamaktadır. Bu konularda öneri ve teoriler olmasına karşın, bunların test edilebilirliği ve gerçeğe uygunluğu tam olarak incelenememiştir. Lees ve Bates sulama kanallarının gelişmesinin tarıma dayalı bir ekonomik modele geçişte önemli rol oynamış olacağını savunmaktadır (Lees ve Bates, 1974). Göç, kıtlık ve kuraklık gibi unsurlar bu modelin terk edilme nedenleri olabilir. Bu durumda, değişme ait izlerin materyal kültüre de yansımış olması gerekir. Oysaki söz konusu M.Ö. 2. binyıl boyalı seramiği seramiği son derece zengin ve dekoratif bir görünüme sahiptir. Göçebe kültürlerde hayvancılık şeklinde görünen ekonomik model, tarımcı kültürler yanında varlıklarını nasıl devam ettirebildi? Ekonomik süreçlere bakıldığında, kültürler arasında baskın olma boyutu içinde ilişkilerin bir şekilde dengelenmiş olduğu gözlenir. Varsayılan durum, ekonomik ve kültür grupları arasındaki ilişkilerdeki dengenin nasıl sağlandığı konusunu seramik çalışmaları ile açıklama yoluna gitmek yeterli değildir. Ticari boyutta her iki grup birbirlerini tamamlayan ürünlere sahip olabilir ve bunların değişimlerini gerçekleştirebilirler. Uyum sağlama yoluna gitmek ve birlikte hareket etmek her iki kültür modeli için verimli olacağı kuşkusuzdur, bununla birlikte, bu uyumun sağlandığına dair izlerinde her iki kültüre ait kalıntılara yansımaları kaçınılmaz olacaktır.

Doğal koşullarda meydana gelmiş olabilecek büyük değişiklikten söz edebilmek için paleoekolojik çalışmalar sonuçlarına bakmak gerekir.

Eğer neden doğa koşullarına bağlı olarak kıtlık söz konusu olsa, göç yiyecek bulmak için bir kez yapıldı. Oysa hayvancılığa bağlı göçer bir ekonomiden söz edilmektedir. Ayrıca bu ekonomik modeli seçen ve otlak bulmak için uzun yollar kateden grupların güvenliğinin nasıl sağlandığı sorunu karşımıza çıkmaktadır. Bu soruna bağlı olarak, kültürler arasında yapılan sosyal anlaşmaların ve ticari ilişkilerin boyutlarıyla ilgili bilgilerin disiplinler arası çalışmalarla elde edilmesi olasıdır. Göçebe grupların yüksek yayalarda nekropollerinin olması, hareket halindeki toplulukların ölümlerini neden aynı mezarlığa gömdükleri sorusuna neden olmaktadır. Yapılacak kazılarla bu topluluklara ait gömü geleneklerinin incelenmeden bu soru aydınlatılamaz.

Orta Anadolu'da Neolitik dönem yerleşmelerinin uzak mesafeler arasında ticari ilişkiler kurdukları kanıtlanmıştır (Mellaart, 1975). Bu durumda Doğu Anadolu M.Ö. 2. binyıl kültürlerinin ticaret ağlarının daha iyi gelişmiş olması savlanabilir.

Dolayısıyla çevredeki farklı kültür bölgeleriyle ilişkiler olmalıdır. Oysa bu ilişkiler sonucu ortaya çıkan materyal kültür kalıntılarına ait elimizde hiçbir bilgi yoktur. Eğer varsa, bu ilişkilerle oluşacak etkileşimi minimize eden süreçlerin araştırılması gerekir.

Gömü hediyeleri arasında renkli ve dekoratif malzeme yaygın olarak bulunmaktadır. Eğer bu seramikler "nomadik" ve "pastoral" bir ekonomi uygulayan M.Ö. 2. binyıl göçebe gruplarına ait ise, sürekli olmasa da yılın en azından büyük kısmında devinim içinde olan bu grupların yaşam pratiğine uygun olarak kulplu seramikler üretmiş olmaları gerekirdi. Oysa ele geçen kapların kulpsuz olduğu dikkati çekmektedir. Göçer nitelikli bir yaşam tarzında kulpsuz seramiğin taşınması, ticari amaçlı dahi olsa, büyük bir sorun yaratacaktır. Belki kulpsuz formlar göçebe yaşam pratiğine daha uygundur. Bu durumda seramik formlarını yaşam pratiği ve ekonomik modellere göre yeniden değerlendirmek gerekecektir.

Bu tür seramiklerin kil kaynaklarının tespiti konusunda henüz bir çalışma yapılmamıştır. Seramik dışında başka hammaddelerden yapılmış diğer materyal kültür öğeleri mutlaka bu dönemde var olmakla birlikte, seramiklere bağıntılı olarak kontekst ve menşei (provenance) üzerine getirilen çalışmaların olmadığı dikkati çekmektedir.

Devinim içindeki bir grubun dinsel ritüellerine ait sabit mekanların varlığı veya yokluğu üzerine bir açıklama olmadığı gibi, bu grupların inanışları da "gömü hediyelerine bağlı sembolizm" yorumundan ileri gidememiştir. Toplumsal örgütlenmenin bir şekilde sağlanmış ve kültürel adaptasyonda uniformasyonu sağlayan temel öğelerin belirlenmiş olduğu bir sistemin kurulması konusunun arkeolojik boyutta açıklanması, sadece seramik çalışmaları sayesinde mümkün değildir.

Sonuç olarak yukarıda belirtilen konulara cevap verebilecek bilgilerin henüz yeterli derecede oluşturulmadığı ve bilimsel kanıtların eksikliği dikkat çekmektedir. Bütün bu sorunları aydınlatmak ve kökten bir ekonomik sürece bağlı olarak ortaya çıkan kültürel bir formasyonu anlamak üzere diğer buluntu ve türleri üzerinde ve bir çok yerleşmede benzeri materyallerin ve süreçlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Ekonomik süreçleri anlamak tanımlamak üzere kurulmuş bir araştırma modelinde seramik üzerinden analogiler kurmak, seramiğin üretilmiş olduğu kültürün yayılım alanını ve sınırlarını belirlemek konusunda yardımcı olur. Ekonomik formasyonu, özellikle göçebe olarak tanımlanan ekonominin, anlaşılmasında hayvan kemikleri, isotop analizleri vb çalışmalarda son derece önem kazanacaktır. Bin yıl boyunca sürüp giden bir ekonomik modelin yerini bir başka ekonomik modele bırakması ancak süreç içinde olabilecek bir değişimdir ve seramik üzerinde gözlenen değişiklikler ekonomik değişimi ne kadar veya ne kadarını yansıtacağı konusunu dikkatli olarak tekrar gözden geçirmekte yarar vardır.

Böyle köklü bir ekonomik değişimin kesin izlerini ortaya çıkarmak ancak detaylı kazı çalışmaları ve jeo-arkeolojik, etnografik, etno-arkeolojik, kültürel ve sosyal antropolojik araştırmalarında bir bütün olarak ele alınarak yapılmasına bağlıdır. Bu konuda mesleki işbirliğin ve disiplinler arası iletişimin büyük yararları vardır. Bölge arkeolojisi üzerinde artan soruların cevaplanması, kültürel ilişkilerin ve ekonomik süreçlerde gözlenen değişimlerin, bölge içinde (Doğu Anadolu) ve bölgeler arası (İran, Kafkaslar ve Güney kesim), daha iyi anlaşılması için kapsamlı araştırma projelerine ve yapılmış olan çalışmaların yeni gelişmeler ışığında yeniden değerlendirilmesi gereğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Cribb, R. (1991). *Nomads in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çilingiroğlu, A. (1990). Van ve Urmiye Bölgeleri Arasındaki Kültürel İlişkinin Van-Urmiye Boyalıları Işığında Değerlendirilmesi, *Türk Tarih Kongresi X/1*:169- 174.
- Edens, C. (1995). Transcaucasia at the end of the Early Bronze Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300: 53-64.
- Frangipane, M. (1997). *Changes in Upper Mesopotamia/Anatolian Relations at the Beginning of the 3rd Millenium B.C.*, *Subartu* 4: 195-218.
- Lees, S. H. ve D. G. Bates (1974). The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systemic Model. *American Antiquity* 39/2: 187-193.
- Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, M.Ö 2000*. İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

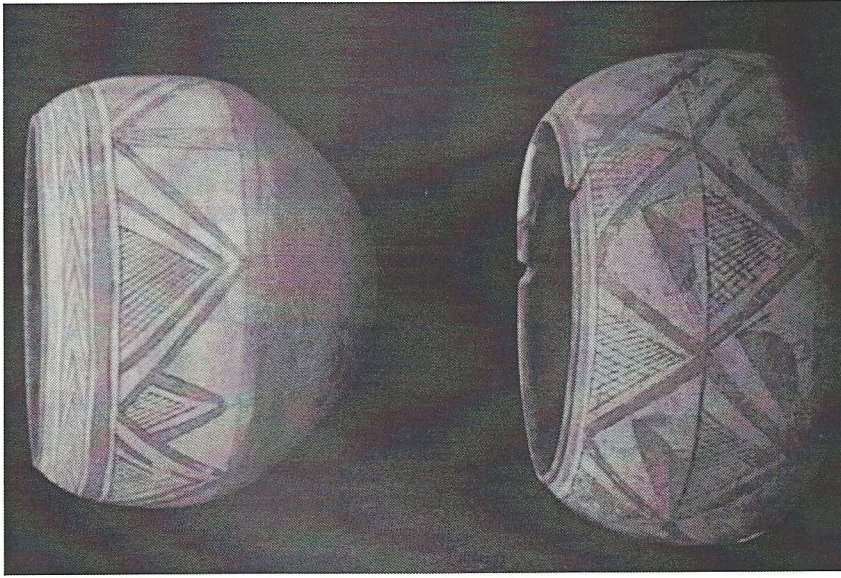
- Renfrew, C. ve P. Bahn (1991). *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames and Hudson.
- Rothman, M.S. (2000). Environmental and Cultural Factors in the Development of Settlement in a Marginal, Highland Zone. L. E. Stager, J. A. Greene ve M. D. Coogan, (der) *The Archaeology of Jordan and Beyond*. (ss. 429-443). Indiana: Eisenbrauns.
- Rothman, M. (2003). Style Zones and Adaptations Along the Turkish – Iranian Borderland, N. F. Miller ve K. Abdi (der), *Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, (ss. 207-218) Cotsen Institute, California.
- Sevin, V. (2004). Yaylalarda Yükselen Uygarlık. *ArkeoAtlas* 3: 103-135.
- Tunçdilek, N. (1964). Türkiye’de Yaylalar ve Yaylacılık, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 7 / 14: 15-28.
- Yakar, J. (1990). Transhumance and The Question of Nomadism in Early Anatolia. *Türk Tarih Kongresi X / II*:597-606.
- Yakar, J. (2000). *Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-Economy in the Bronze Age and Iron Ages*. Jerusalem:Tel Aviv University.

Figür 1. Yüksek yaylada bir grup yaylacı ve çadırları (Resim, Arkeo Atlas dergisi 3, Sevin 2004)

Figür 2. Yüksek yaylalarda uygulanan hayvancılık modelinde arazi için uygun olan hayvanlardan keçi ve koyun gibi hayvanlar tercih edilmektedir. (Resim, Arkeo Atlas 3, Sevin 2004)

Figür 3. Söz konusu M.Ö. II bin yılı boyalı seramiklerine Örnekler, (Özfırat 2001 ve Sevin 2004)

